

-VIII. YÜZYILDAN XV. YÜZYILA KADAR- DİNİ METİNLER VE TÜRKÇE*

Yard.Doç.Dr. Yusuf TEPELİ**

İlim dili olarak Türkçe'nin durumunun daha iyi anlaşılması için tarihe uzanmak gerekmektedir. Elbette bugünkü duruma kendiliğinden gelinmedi. Türk milleti, **asker-devlet, devlet-millet** ve **töre** anlayışında tutuculuk derecesinde **devamlılık** gösterirken, din, dil, kültür, teknoloji, alfabe vs. anlayışlarında ise aynı ölçüde tam bir **devamlılık** göstermez.

Türkçenin bugünkü sanclarını bu **devamsızlık**ta aramak yerinde olur. **Devamlılık** gösteren bir nesir dilinin kurulamayışı, Türkçe ilim dilinin kurulamamasına da sebep olmuştur diyebiliriz. Çünkü nesir dili kurulmadan, ilim dilinin de kurulamayacağına inanıyoruz.

Türkler, dolayısıyla Türkçe, MS. 8. yüzyıla 15. yüzyıl arasında baş döndürücü bir değişim yaşamıştır. Bu dönemin tam aydınlatılması bugünün problemlerine de ışık tutacaktır. Biz de burada, bu dönemin dini hayatının Türkçe üzerine etkilerini ortaya koymaya çalışacağız.

Zeynep Korkmaz, dili; *"İnsanlar arasında karşılıklı haberleşme aracı olarak kullanılan; duygular, düşünceler ve isteklerin ses, şekil ve anlam bakımından her toplumun kendi değer yargılarına göre şekillenmiş ortak kurallarının yardımı ile başkalarına aktarılmasını sağlayan, seslerden örülmüş çok yönlü ve gelişmiş bir sistem."*¹ diye tanımlamaktadır. Düşüncenin evi olarak da görülen bu sistem, dolayısıyla insanlık tarihi kadar da eskidir. Bu düşünce evlerinin en

---

* Bu yazı, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü tarafından 13 Mayıs 1997 tarihinde düzenlenen "İlim Dili Olarak Türkçe" konulu panelde sunulan bildirinin metnidir.

** Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi.

¹Korkmaz, Prof.Dr. Zeynep, *Gramer Terimleri Sözlüğü*, TDK yay.: 575, Ankara-1992, s. 43.

mükemmellerinden olan Türkçe de eski ve köklü dillerden biridir. Orhun Abidelerini, sisli tarihin içinden süzelerek dört nala gelen bir atının Orhun nehrinden atına su içirişini seyrederek gibi seyrediyoruz. Bu abideler 720'li ve 730'lu yıllara ait üç bengü taş. Bu taşlar Türkçe'nin arılığının, duruluğunun birer delilidir. Edebî Türk dilinin bir çeşit başlangıç devresini oluşturan Köktürk çağı, bir taraftan, bazı Türk halk ve boylarının birleşmesiyle Türk milliyetçiliğine bir zemin hazırlarken, bir taraftan da aynı milliyetçilik duygusuyla, ilk defa tarihi sahaya çıkardıkları Türkçe ile mükemmel bir dil, edebiyat ve tarih abideleri vücuda getirmişlerdir. Bununla birlikte, Türk dil kültürüne bir biçim verme amacıyla, yazıtlarında toponomik unsurlar dışında, yabancı dilden gelme kelimelerin kullanımına asla yer vermemeye itina göstermişlerdir.

M.Ö. 204'den M.S. 743'e kadar arasıra bazı kişilerde bir putperestlik çıkısa da Türklerin esas dini Kök-Tanrı dini, yani Tek Tanrı dinidir.² Nitekim, put ibadetinin baş düşmanı olan Oğuz, verdiği şiddetli buyruklara rağmen, putlara tapmakta inat edenlere karşı hiçbir merhamet göstermedi. Böylece Bir Tanrı uğruna din savaşları sürer, hatta putperestliğe dönen babasına karşı savaşan Oğuz Han, onu tasfiye edip, yönetimi eline geçirir ve eski dini yeniden kurar.³

Göktürklerin yıkılmasıyla Uygur devleti hakant Böğü Han, esasen 3. yüzyıldan beri izleri görülen Mani dinini 763 yılında devlet dini olarak kabul etti. Doğu Türkistan'a yerleşen Uygurlar arasında 840 yılını müteakip, o çevrelerde maniheizm, hıristiyanlık, budizm ve Bir Tanrı'ya inanç ile bağlantılı eski din yan yana bulunuyordu.

Uygur devleti döneminde **Tek Tengri** inancıyla birlikte Göktürk ve Yenisey alfabesi de bırakılmıştır. Uygurlar döneminde Soğd, Uygur ve Manihey alfabesi

---

² Geniş bilgi için bk. Roux, Jean-Paul, *Türklerin ve Moğolların Eski Dini*, Çev.: Prof.Dr. Aykut Kazancıgil, İşaret Yayınları, İstanbul 1994.

³ Bk. Tanyu, Prof.Dr. Hikmet, *Türklerin Din Tarihçesi*, Türk Kültür Yayıncılık, Özdemir Basımevi, İstanbul 1978, s. 17-18.

kullanılmıştır. Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık gibi dinlere ait Çince, Sanskritçe ve Tibetçe kitaplar süratle Uygur Türkçesine çevrilmeye başlanmıştır.

MS. 8. yüzyılın ikinci yarısından itibaren başlayan bu çeviri girişimleri Türkçenin kelime hazinesinin zenginleşmesi bakımından önemli bir rol oynarken, söz dizimi bakımından bozulmasını da beraberinde getirmiştir. Türkçenin öge diziminin genel yapısı **-Ö + T + Y-** şeklinde ve esas unsur sonda, yardımcı unsur baştır. Çeviri yapılan dillerin söz diziminin genel yapısı ise **Ö+Y+T-** şeklinde olup esas unsur başta, yardımcı unsur sondadır. Bundan dolayı da Uygurcaya yapılan çeviriler vasıtasıyla Türkçe yavaş yavaş başka dillerin temel cümle kalıbı olan **-Ö+Y+T-** şeklindeki cümle kalıbının tesirine girmeye ve çeviriden kaynaklanan anlatım bozuklukları da Türkçeyi istila etmeye başlamıştır (“Ağladığını gördüm” yerine “Gördüm ki ağlıyor.” denmesi gibi.) . Bununla birlikte, bazı terim ve deyimlerin çevrilmeden olduğu gibi verilmesi, ister istemez VIII. yüzyıla kadar, Orta-Asya Türkçesine giremeyen sayısız yabancı unsurların yerleşmesine sebep olmuştur. Muhit ve zaman gereği bu türden Uygurcaya giren yabancı kelime serveti, İran, Soğd, Hind, Çin vs. dillerine aittir.

Uygurlar, coğrafik konumları dolayısıyla yabancı halklarla çevrilidir. Milli kültür ve dil gelişmelerine uygun olmayan bu durumlarına, bir de yabancı dinlere girmeleri eklenecek olursa, Uygurcanın geçirdiği çeşitli değişiklikler, anlaşılmış olur.

Göktürk devletinin uyuğunda buldukları çağlarda, sadece Kök-Türk dinine bağlı, öztürkçe konuşan ve sadece Türkçe yazarak Oğuz Türkleri gibi düşünen Uygurlarla, yeni hanlık kurmuş ve yeni yerleşik bir medeniyet geliştirmiş Uygurlar arasında fark vardır. Bir defa eski “Türk” adı altında toplanan Türk boy ve soylar birliği yerini, artık On-Uygur ve Tokuz-Oğuz kabilesine terk etmiştir.

Yüksek Uygur halk tabakası, hem Çin ve hem de yeni dinler tesiriyle, tamamiyle Türk toplum hayatına yabancı ve yeni bir hayat çeşnişi vermiştir. Çoğunluğu teşkil eden aşağı tabaka ise, yine bozkırların sadık göçeri evladi olarak kalmıştır. Bu yüzden Uygur hanlığı camiasına giren boyların, Türkçeleri karakterce, kesin bir sonuca bağlanamamıştır.

Muhtelif toplumların dini ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, çeşitli dillerden, ya bizzat aslından, veya aslının tercümelerinden yapılan Türkçe çeviriler, Uygur Türkçesinin yapısına, çok ağır ve yeni unsurlar yüklemekle kalmamış, Türk diline yabancı sayılabilecek gramer kurallarını da beraberinde getirmiştir. Yabancı unsurların girmesinde, dinî metinlerin aslından yapılan çevirilerin büyük bir etkisi olmuştur. Buna göre de Budist metinleri Sanskrit, Mani metinleri İran, Hristiyan metinleri, Suryani unsurlarının girme ve yerleşme kılavuzluğunu yapar.

Fakat Göktürk dönemi Türkçesi kadar olmasa da yine de özgünlüğünü ve sadeliğini korumuştur. Bütün bunlara rağmen Uygur Türkçesinin yapıcisi konumundaki Uygur çevirmenleri ve yazarlarını, dine saplanmış, bilinçsiz ve skolastik zihniyetli kimseler olarak saymak, haksızlık olur.

Yeni din demek yeni hayat demektir. Bu yeni hayat da yeni dille kurulur. Bu da, yeni dilin çeviri dili üzerine kurulması anlamına gelir. Hem muhtevanın Türk'e has olmaması, hem de çeviri yapılan dillerin söz dizimi yapısının Türkçe söz dizimi yapısına uymaması düşünülürse Uygur Türkçesinin ve Uygur çevirmenlerinin içinde buldukları durum daha iyi anlaşılır. Buna rağmen, tercümeçilik geleneğini benimseyen Uygur aydınları Orta-asya sahasındaki milli Türk kültür seviyesinin yükselmesinde rolleri küçümsenemez.

Bu ise çağın kültür cephesinde, yabancı kültür istilasına karşı koyabilecek, bir çeşit fikir muhalefeti vücuda getirmiştir. Bunu hareket noktası olarak kabul eden Uygur çevirmenleri, özellikle Budizme ait dinî metinlerin tercümesinde, dosdoğru Çin kaynak ve tercümelerinden faydalanarak, bir çok Sanskrit

kelimelerini içerisine alan Manihey metinlerinin tercümelerinde serbest kalmışlardır. Zira, Orta-Asya İrancı, bir taraftan Sanskritçeden birçok unsurlar ödünç alırken, bir taraftan Sanskritçeye yeni yeni İranî unsurlar ithal etmekte idi. Türkler hiç olmazsa bu iki dine ait Sanskrit dili külfetinden korunmak niyetiyle bazı dini metinler tercümesini yapmış olan Çin tercümelerinden faydalanmışlardır.

Çince tercümelerden faydalanmayı üstün tutan Uygur aydınları, öztürkçe ile geniş bir terim ve kavram yaratma denemesine de girişmişlerdir. Bu yaratıcı sistem bütün Uygur metinlerini çevreleyen bir sistem ve kural haline getirilememiştir. Bu yüzden, zengin bir dil ve edebiyatın kurucusu olan Uygurca çeviriler vasatısıyla, Sanskrit, İran, Çin, Moğol dilleriyle kısmen diğer dillerden, derecesine göre, alınmış bir yığın yabancı unsurlar Türkçeye yerleşmiştir..

Uygur çevirmenleri, çeviriye koydukları metinlerin gerçek ruhuna girmiş olsalardı, bir bakımdan sağlam çeviricilik geleneği kurmuş olan Uygur Türkçesi için, bu kadar yabancı unsur ve maddi kültüre ait servet bolluğu hiç de fazla sayılmayabilirdi. Fakat bu yönden kesin bir karara varmak zordur. Çünkü başka başka mekteplerden yetişmiş olan Uygur aydınlarının bir çoğu, mensup oldukları dine ait tercümelerde, ancak bildikleri dillerden çeviriler yaparak, o dilin içinde yerleşmiş olan unsurları, aynen Uygurcaya aktarmakta hiç bir mahzur görmezler. Nitekim elimizdeki Budistçeden yapılan tercümelere bakılacak olunursa, çağın Uygur ve Moğol çevirmenlerinin Çin dil ve kültürünü yakından tanıdıkları anlaşılır. Mensup oldukları tercüme okullarına gösterilen bu kadar büyük bir sadakat, elbette Uygur edebi dilinin parçalanmasında ve şivelere ayrılmasında geniş bir tesir yaratmaktan geri kalmamıştır.⁴

10. yy. başlarında kurulan Karahanlı Türk devletinin kurucusu sayılan Satık Buğra Hanın 950 yıllarında İslamiyeti kabulü ile ilk Müslüman Türk devleti de

---

⁴ Geniş bilgi için bk. Caferoğlu, Prof.Dr. Ahmet, Türk Dili Tarihi (I), Enderun Kitabevi, 3. Baskı, İstanbul-1984, s. 149-161.

kurulmuş olur. Türklerin ilk işi, Uygur döneminde olduğu gibi önce alfabe değiştirmektir. Uygur alfabesinin yanında İslami metinler Arap alfabesiyle yazılmaya başlar. Böylelikle Türklere Arap ve İran dünyasının kapıları da sonuna kadar açılır. Gazneliler devletiyle İslam dünyasındaki yerini siyasi anlamda iyice sağlamlaştıran Türkler Selçuklularla birlikte İslamiyetin bayraktarlığını yapar bir konuma gelmişler ve bunu Osmanlılarla da pekiştirmişlerdir. Türklerin tamamıyla İslamlaşması 13-14. yüzyıla kadar sürmüştür. 14. yüzyılda İslâm dini Türklerin sayesinde Ortaasya'ya egemen olmuştur. Artık Türkler için, Türkçe kadar İslam dini de birleştirici bir rol oynayacaktır.

Türklerin İslamiyeti kabul ettiği yıllarda artık Arapça Kuran dili olmasının yanında aynı zamanda bilim dili de olmuş, Arapların önderliğindeki İslam devleti medeniyetin beşiği haline gelmişti. Farslar da Firdevsinin Şehname adlı eserini yazmasıyla kendi milli edebiyatlarını kurmuştu. İşte Türkler İslamiyeti kabul etmekle birlikte Türkçe de bu iki dille, yani kültür, edebiyat, ilim ve din dili olmuş Arapça ve Farsçayla karşı karşıya kalmıştı. Bu kısa süre içerisinde değişik coğrafyalar ve birbirinden kopuk irili ufaklı pek çok Türk devletinin kurulduğunu ve yıkıldığını dikkate alırsak Türkçenin içinde bulunduğu bu zor durum daha iyi anlaşılır, sanırım: Karahanlılar (950), Gazneliler (962-1187), Büyük Selçuklular (1040-1157), Harezmşahlar (1098-1221), Tolunlular (868-905), Akşitler (935-969), Eyyubiler (1174-1250), Memlukler-Kölemenler (1250-1517), Anadolu Selçukluları (1077-1308), Anadolu Beylikleri (1308-1515). Ayrıca özellikle Selçukluların resmi, ilim ve edebiyat dilinin Farsça, Osmanlı'nın ilim dilinin Arapça oluşu Türkçenin yalnız konuşma dili olarak halkın sözlü ve yazılı geleneğine münhasır kalmasına yol açmıştır. Yazı dilimiz daha ziyade Arapça ve Farsçadan tercümeden ibaret kalmış. Özellikle Orta Türkçe sahasında yazılan dini metinler **satır altı çeviri** şeklindedir. İslam dini kaynaklı çeviriler Türkçe söz varlığının zenginleşmesine katkıda bulunurken, söz diziminin yapısının bozulmasına, yani Türkçe söz dizimi yapısının ikinci plana

itilmesine yol açmıştır. Bu tercüme diliyle, yani oturmamış bir söz dizimi yapısıyla Türkçenin Arapça ve Farsçanın karşısında fazla direnmesi de söz konusu olamazdı. Zaten öyle de oldu. 16. yy. dan sonra da Arapça ve Farsça ağırlıklı bir nesir dili ortaya çıktı..

Halbuki Türkçe, tarihe Orhon abideleri gibi hakikaten olgun bir nesir eseriyle girmişti. Daha o devirde bile her şeyden evvel bir nesir dilidir. Toplayıcı söz dizimi, açıklığın ve anlaşılabilirliğin ta kendisidir. Ayrıca bu nesir, Göktürklerin, milli tarih yazma, millete hitap etme, milletçe dertleşme geleneklerini de bize yansıtmaktadır. Arap ve Fars dillerinin etkisiyle Türkçe yavaş yavaş bozulmaya başlamış ve bu dillerin ağır baskısı altında kalmıştır. Bu baskı yüzünden Türkçe yüksek tabaka dili ile halk dili gibi, iki kanada ayrılmış ve bünyesinde büyük ayrılıklar doğurmuştur.

Fakat nesir ancak bir araçtır. Yalnız insanda ve insanla beraber yürür. Bu yüzden Türk nesrinin macerasını anlamak için tarihi çerçeve içinde Türk insanını yorumlamak gerekir. Yunus Emre'ye, Türk destanları'na ve Aşık Paşa'ya bakıldığında bu insanın XV. asra kadar ancak değişen hayat şartlarını kontrol altına almakla meşgul olduğunu gösterir. Bir çeşit rahat ve dağınık konuşmada kalmış, ilim dili olmamış ve ilmin dile getirdiği açıklığın ve anlaşılabilirliğin tecrübesini tatmamış bu çözükle konuşma, nesir dilinin asırdan asıra ve yazardan yazara gelen asıl tarzıdır.

Seci gibi nesir sanatlarının ve şiire o kadar kuvvetle hakim olan belagat kaidelerinin, hüner endişelerinin, başlangıcını yine Arapçadan alan teşrifat ve merasim cümlelerinin, iki dilin sözlüğünü ve hazır malzemesini (ayet, hadis, büyüklerin sözü, Arapçadan alınmış mısra ve beyitler) birden kullanan ve medeniyetin asıl yaratıcı devrini bitirdikten sonra yeniden ve çok karışık bir sözlükle teşekkül etmeye çalışan Türk nesrinde bu canlılığa imkan vermemesi

tabii idi. Bu, iyi bir nesrin asıl kuvvet ve hususiyetlerini alacağı ferdin yerini hünerin alması demekti. Fert böylelikle kendi üslubunu bulamamıştır.⁵

Tanpınar “Eski nesri boğan bu söz sanatları iptilasının mühim bir sebebi de şüphesiz ki başka dillerde plastik sanatlardan ve resimden gelen terbiyeden, onların insana açtığı sarılı görüş imkanından mahrum oluşudur... Çizginin, resmin, heykeltraşinin yani rengin ve hacmin tecrübesinden geçmemiş, reel müşahedesinin nizamını ve nisbet fikrini bunlarda denememiş ve bunların tecrit terbiyesini almamış bir edebiyatta, ve bilhassa nesirde, elbetteki eşya ve dış dünya ile temas çok sathi kalacaktı. Yahya Kemal, nesir ve resim bulunsaydı kültürümüz başka şekil alırdı, der ki çok yerinde bir mütalaadır.”⁶ diyerek Türk nesrinin, dolayısıyla Türkçenin içinde bulunduğu durumu özetlemiş olur.

Bu açıdan Türk edebiyatına, daha doğrusu Türk nesrine baktığımızda genellikle dinî içeriği olan çeviri eserlerle karşılaşırız. Dini metinlerin genelde çeviri kökenli olması sebebiyle Türk nesrinin kurulmasında ne kadar rolü olduğu tartışmaya açıktır.

Biri, Uygur Türkçesine, diğeri 14. yüzyıl Anadolu Türkçesine ait iki dinî metinde bu **çeviri** Türkçesinin izlerini görmek mümkündür:

“tapan atlıg tamuda tolu tıklıp tutur.
anda togmış tınlıglarnıñ bu mundağ
açıg emgekleri ol. mundada adın ü-
lgüsüz sansız emgekleri bar. burkanlar-
da adın tükel sözlegeli kim [ugai?]
takı ança kavıra emgekin sözleyin.”

⁵ Bk. Tanpınar, Prof.Dr. Ahmet Hamdi, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 4. Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1976, s. 31, 32, 33.

⁶ Tanpınar, Prof.Dr. Ahmet Hamdi, 19 uncu Asır Türk Edebiyatı Tarihi, 4. Baskı, Çağlayan Kitabevi, İstanbul 1976, s. 33.

“Tapana adlı cehenneme dolarak sıkılıp dururlar (?) . Orada haşrolmuş mahlukların bu kadar acı azapları vardır. Bundan başka ölçüsüz sayısız işkenceleri de var. Budalardan başka tamamiyle söylemeğe kimin gücü yeter? Ben böylece icmalleyip bu azapları söyleyeyim.”⁷

14. yüzyılın ikinci yarısına ait mensur bir ilmihal olan Kitab-ı Gunya'dan:

“Dahu ol kim Peygamber -aleyhi's-selam- eyitdi: Biş nesneden tonuñuzı ve tenüñüzı arı kuluñ: İlki eti yinür ilkı südüğü gibi Ebû Hanîfe kavlinde ve Ebû Yûsuf kavlinde öküş fâhiş (dörte bir, çeyrek) bulmayınca tona degse ya tene degse ya başmaga ya edüğe degse namaz reva olur ve kaçan öküş degse bunlara namaz reva olmaz. Ve Muhammed kavlinde eger dükeli ton anuñ birle ıslansa namaz reva olmaz. Ebu Hanife kavlinde öküş fahiş didüğü dürütten biri durur ve öküş fahiş iti yinür ilkı südüğü üzere durur.”⁸

Yukarıdaki örnek metinlerden de anlaşılacağı üzere, dini metinler; kavram işaretleri, yani kelime hazinesi bakımından Türkçedir, Ancak kavram ilişkileri, yani söz dizimi bakımından oturmuş bir Türkçe yapısına ulaşamamıştır.

Yukarıda verilen bilgiler ışığında şunları söylemek mümkündür:

Sürekli konuşma diliyle alışveriş içerisinde bir standart konuşma ve yazı dili kurmadan bir bilim dili de kurulamaz. Bilim dilini sürekli besleyen standart yazı dilidir. Olay sadece terim türetme değil Türkçenin açık ve anlaşılır bir ifade imkanına kavuşturulmasıdır. Bu da anadili eğitimi ve öğretimi yeniden gözden geçirmemiz, anadilimizin imkân ve kıvraklığını, duruluğunu çocuklarımıza belletmemizle gerçekleştirilebilir. Başka çaremiz yok: Anadili dışında bilim öğrenilmez ve öğretilemez. Çünkü yaratıcı zekanın ilk tohumları ana dili sayesinde atılır. İnsanların bu deneyimden mahrum bırakılması aktarıcı

---

⁷ Arat, Reşid Rahmeti, Makaleler Cilt I, Yayına Hazırlayan: Osman Fikri Sertkaya, *Türlü cehennemler üzerine Uygurca parçalar*, (Türkiyat Mecmuası, IV, 1934, s. 251-263), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara 1987, s. 419-431.

⁸ Akkuş, Yrd.Doç.Dr. Muzaffer, *Kitab-ı Gunya, Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Dil Kurumu Yayınları: 592, Ankara, 1995, s. 281.*

zekanın doğmasına yol açmaktadır. Türklerin tarih boyunca esas problemi de budur zaten. Bizim beyin kalp diyoloğu kurabilen milli beyinlere ihtiyacımız var. Bu beyinleri yetiştirmenin yolu da Türkçeden geçmektedir.